

Η ΑΡΧΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΑ ἀναθεώρηση ὀρισμένων

Ἡ Μοναστή Λαύρα ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιότερο καὶ τὸ μεγαλύτερο μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἰδρυμένο τὸ 963 ἀπὸ τὸν Ὁσιο Ἀθανάσιο τὸν Ἀθωνίτη, ἀλλάξε τὴν δομὴ τοῦ μοναχισμοῦ στὸν Ἄθωνα καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ κρατεῖ τὰ σκῆπτρα τῆς μοναστικῆς πολιτείας (Εἰκ. 1).

Στὸ μοναστήρι αὐτὸ σώζονται ἀκόμα κτίρια ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς τὰ ἀρχαιότερα ὑπάρχοντα στὸ Ὄρος, μετὰ τὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου στὶς Καρυές, κτίριο τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰ., ποὺ κι αὐτὸ ἔχει ὑποστῆ σοβαρὲς ἐπεμβάσεις στὴν ἀρχικὴ του μορφή. Ἄς σημειώσουμε πῶς κάθε μοναστήρι ἔχει ἓν ἢ περισσότερα παρεκκλήσια καὶ πάντως μίᾶ κεντρικὴ ἐκκλησία, ποὺ στὴν ὀρολογία τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὀνομάζεται «Καθολικό», ἐνῶ τὸν ἴδιο ὄρο χρησιμοποιοῦν οἱ Καλόγεροι κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὸν κεντρικὸ χῶρο τῆς κυρίας αὐτῆς ἐκκλησίας. Τὸ Καθολικὸ τῆς Λαύρας εἶναι κτίριο ποὺ ἀρχισε νὰ χτίζεται τὸ 963, εἶναι λοιπὸν κατὰ πάσα πιθανότητα, τὸ δευτέρου σὲ ἡλικίᾳ ὑπάρχον κτίσμα στὸν χριστιανικὸ Ἄθωνα.

Παῦλος Μυλωνᾶς
Καθηγητῆς Α.Σ.Κ.Τ.

ΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ

θεωριῶν γιά τήν προέλευση τοῦ τύπου

Τό Καθολικό τῆς Λαύρας (Εἰκ. 2) θεωρεῖται, δικαίως, ὅτι ἔχει χρησιμεύσει σάν πρότυπο γιά τὸ περισσότερο καθολικά τῶν μονῶν τοῦ Ἁγ. Ὅρους ὅπως καί πολλῶν μονῶν στήν Ἑλλάδα καί τὰ Βαλκάνια. Ἡ ὀλοκληρωμένη ὁμοιομορφία τοῦ, αὐτῆς πού, ὅπως εἶπαμε, χρησιμεύει σάν πρότυπο καί ἡ ὁποία ὀριστικοποιήθηκε, πιθανόν τόν 11ο αἰώνα, δέν εἶναι οὔτε αὐτῆς πού βλέπομε σήμερα, οὔτε αὐτῆς πού διάλεξε νά χτιστεῖ ὁ ὀσιος Ἐθανάσιος ὁ Ἄθωνιτης τῷ 963.

Στή σημερινή τῆς μορφή (Εἰκ. 3), τὸ Καθολικό εἶναι ἕνα σχετικά ὀγκώδες κτίριο, ἕνα συγκρότημα μάλλον πού θά προέκυψε ἀπό πολλές προσθήκες καί ἀλλαγές. Ὁ ἄρχον ὀνομασε νά διακριθεῖ κατ' ἀρχήν ἕνα κεντρικό ἔκκλησιαστικό χώρο, τόν τετραγωνικό πυρήνα ἑνός εἰδους σταυροειδοῦς ναοῦ. Αὐτός χαρακτηρίζεται α) ἀπό τὰ τέσσερα ὑποστυλώματα, πού στήν περίπτωση τῆς Λαύρας εἶναι πεσοοὶ σύνθετης τετραγωνικῆς διατομῆς, οἱ ὀποῖοι μέσω λοφίων κρατοῦν τόν τροῦλλο, β) ἀπό τίς τέσσερις κεραίες τοῦ σταυροῦ, πού καλυπτόμενες ἀπό κυλινδρικούς θόλους ἢ καμάρες, ἐμφανίζονται στόν δεύτερο ὄροφο καί γ) ἀπό τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα πού συμπληρώνουν τόν ὀρθογωνικό χώρο, αὐτῶν πού ὀνομάζουμε συνήθως «κυρίως ναό». Τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ πυρήνα τὰ τρία ἀνατολικά διαμερίσματα χρησιμεύουν σάν κεντρικό ἱερό βῆμα καί παραβήματα πού προεκτείνονται ἀνατολικά μέ τρεῖς ἀψίδες ἡμικυκλικές ἔσωτερικά καί πολυγωνικές ἐξωτερικά. Ἀπό τόν κεντρικό πυρήνα, προεκτείνονται πρὸς βορρά καί νότο, δύο ἄλλες κόγχες ἡμικυκλικές ἔσωτερικά καί ἐξωτερικά, πού στήν μοναστηριακή ναοδομία ὀνομάζονται *χοροστάσια* ἢ ἀπλῶς *χοροί*, ὅπου κατά τήν διάρκεια τῆς λειτουργίας στέκονται οἱ χοροί, δηλαδή οἱ δύο ὀμάδες τῶν ἁριστερῶν καί δεξιῶν ψαλτῶν. Ἐπίσης, στόν κεντρικό πυρήνα συνάπτεται, πρὸς τὰ δυτικά, ἕνας εὐρύχωρος νάρθηκας, μέ δύο κεντρικές κολώνες πού διευκολύνουν τήν ὀλοκληρωσὴ αὐτοῦ τοῦ χώρου μέ ἐξίθλωτες καλύψεις. Αὐτός ὁ εὐρύχωρος νάρθηκας τῶν μοναστηριακῶν ναῶν ὀνομάζεται *λιτή*. Στήν λιτή εἶναι προσκολλημένα στὰ βόρεια καί

νότια ἀπό ἕνα παρεκκλήσιο — τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων καί τοῦ Ἁγ. Νικολάου — τῶν τύπου τοῦ συνθέτου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, μέ τροῦλλο ἐπὶ τεσσάρων κόνων. Τήν λιτή καί τὰ δύο παρεκκλήσια ἐνώνεις στὰ δυτικά ἕνας ἐπιμήκης ὕαλοφρακτός ἐξωνάρθηκας.

Ὁ ὑπάρχων σήμερα ναός, πού πῆρε τήν ὕφισταμένη μορφή τοῦ, ὅπως θά δοῦμε, μέ δομικές ἀλλαγές τῷ 1814 καί τῷ 1899, εἶναι αὐτός πού βρῆκαν καί μελέτησαν ὀλοῖ οἱ ἐπιστήμονες πού ἐπισκέφθηκαν καί ἀσχολήθηκαν ἐπιστημονικά μέ τὸ Ὅρος. Ἰδιαιτέρως μᾶς ἐνδιαφέρουν οἱ γνώμες τῶν: Auguste Choisy (1882), Heinrich Brockhaus (1891), N. P. Kondakov (1902), Joseph Strzygowski (1901, 1903, 1918) Gabriel Millet (1905, 1916), Charles Diehl (1910), George Bals (1913), Oskar Wulff (1914), K. A. Romstorfer (1919), F. W. Hasluck (1924), Γεώργιος Σωτηρίου (1916, 1942), Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος (1928, 1930), E. Weigand (1942), Π. Μυλωνάς (1963), Richard Krautheimer (1965, 1975), Charles Delvoye (1967), Jacqueline Lafontaine-Dosogne (1968), Μανόλης Χατζηδάκης (1968), Cyril Mango (1974)¹.

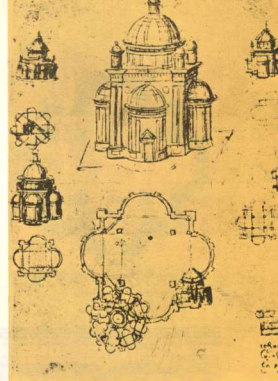
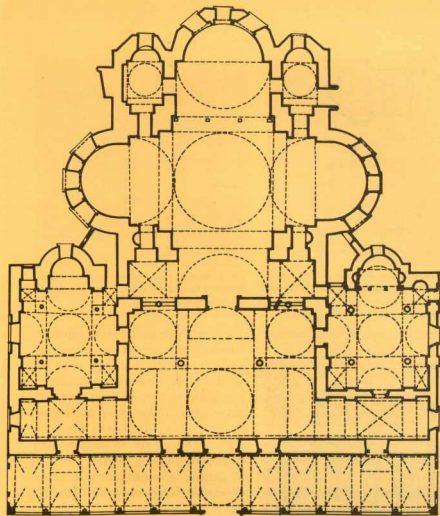
Ἡ ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων τοῦ καθ' ἑνός ἀπό τοὺς ἀναφερθέντες ἐπιστήμονες θά ζητοῦσε μιά ἀνάπτυξη πού θά γινόταν μακροσκελής καί δυσανάλογη πρὸς τόν σκοπὸ τῆς ΑΡΧΑΙΟ-

ΛΟΓΙΑΣ πού μᾶς φιλοξενεῖ. Μποροῦμε ὁμως νά συνοψίσουμε τίς γνώμες τῶν μελετητῶν πού ἀναφέραμε γιά τὸ Καθολικό τῆς Λαύρας ἀλλά καί γιά τόν τύπο τοῦ Ἁγιορείτικοῦ καθολικοῦ γενικώτερα. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νά ποῦμε πῶς ὀλοῖ πληοίσαν τὸ θέμα τοῦς μέ ἐλάχιστα γνωστὰ στοιχεία, δεδομένου πῶς γιά μὲν τήν ἀρχιτεκτονική τοῦ Ἁγίου Ὅρους δέν ἔχει δημοσιευθεῖ σχεδόν τίποτε, ἐνῶ γιά τοὺς παλαιότερους ἀπό τοὺς μελετητές πού ἀναφέραμε, οἱ δημοσιεύσεις ἄλλων μνημείων πού χρησιμοποίησαν γιά τήν ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου τῆς συγκριτικῆς μορφολογίας ἦταν ἐλλειπστάτες.

Θά μπορούσαμε νά χωρίσουμε τοὺς μελετητές σέ δύο ὀμάδες, πού τὰ συμπεράσματά τοὺς συντάσσονται περίπου μέ τοὺς δύο πρώτους διδάξαντες. Ὁ ἕνας εἶναι ὁ Gabriel Millet, μέ τὸ ἀναλυτικό ἄρθρο του γιά τὸ καθολικό τῆς Λαύρας², ὁ δεύτερος ὁ Joseph Strzygowski μέ τὰ βιβλία του, τὸ ἕνα γιά τὴν μεσαιωνικὴ ἀρχιτεκτονική τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί, κυρίως τὸ δεύτερο, γιά τήν ἀρχιτεκτονική τῆς Ἀρμενίας³. Οἱ δύο αὐτοὶ σοφοὶ ἀντιπροσωπεύουν τίς δύο ἀντιπαταγμένες θεωρίες γιά τήν ἐρμηνεία τῆς Βυζαντινῆς τέχνης γενικώτερα, σχετικά μέ τίς ρίζες τῆς, τίς ἐπιδράσεις πού ὑπέστη καί τήν διαδρομὴ τῆς τεχνοτροπίας τῆς. Ὁ Millet ἀντιπροσωπεῖ τήν κλασικὴ παράδο-

Εἰκ. 2. Τὸ Καθολικό, ἰδωμένο ἀπὸ Β.Α.

Εικ. 4. Σχέδιο του Λεονάρδο ντά Βίντσι για τετρακόγχο ναό.

Εικ. 3. Κάτοψη του Καθολικού της Λαύρας, ως έχει σήμερα.

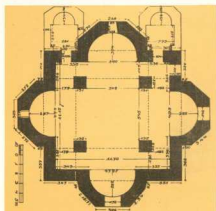
ση, κατά τήν οποία η Βυζαντινή Τέχνη είναι μία συνέχεια της ελληνορωμαϊκής καλλιτεχνικής κοσμοθεωρίας, εμπλουτισμένης με πολλά ανατολικά στοιχεία τά οποία συνεχώς αφομοιώνει, και όπου οι "Ελληνες παίζουν ρλο και σημαντικότερο ρόλο, όσο περνούν οι αιώνες. Ο Strzygowski αντίθετως πιστεύει πως η Βυζαντινή Τέχνη όφείλει πολλά στους ανατολικούς λαούς, Μεσοποταμία, Συρία, Μικρά Άσία, Γεωργία και κυρίως Άρμενία. Βλέπει τήν Άρμενία να έπηρεάζει όχι μόνο στο Βυζάντιο αλλά και στην Δυτική Ερώπη, θεωρώντας πως ακόμα και τά σκίτσα του Leonardo da Vinci για τετρακόγχους αναγεννησιακές εκκλησίες (τέλος 15ου - αρχές 16ου) όφείλονται σε έντονη έπιρροή τών παλαιών Άρμενικών προτύπων⁴ (Σχ. 4). Σχετικά λοιπόν με τό μεγάλο θέμα τού τύπου τού Άγιορείτικου καθολικού και τής προέλευσής του, ό μέν Millet θεωρεί αυτόν τόν τύπο σάν μία σύνθεση που βασίζεται στην κατ' έξοχην βυζαντινή προσφορά στην να-

οδομία, — έννοούμε τόν τύπο τού σταυροειδούς έγγεγραμμένου σταυρού με τρούλλο επί τεσσάρων κίωνων — στόν όποιο συντίθενται οι πλάγιες κόγχες (οί χοροί), οι διπλοί νάρθηκες ή οι εύρύχωρες λιτές, και τά προσηρτημένα παρεκκλήσια, όπως π.χ. στό καθολικό τού Βατοπεδίου (Εικ. 17). Άντιθέτως ό Strzygowski, μαγνητισμένος από τίσ πλάγιες κόγχες και μελετώντας τά κτίρια μόνο σε κάτοψη, βλέπει τό άγιορείτικό καθολικό σάν μία άτόφια μεταφορά τρικόγχων γεωργιανών ή άρμενικών τύπων, (Εικ. 5) διερωτάται μάλιστα άν δέν πρόκειται περί τετρακόγχων, από τούς όποιους έχει άφαιρεθεί ή δυτική κόγχη για να άντικατασταθεί από νάρθηκες, όπως είχε ήδη συμβεί με όρισμένα μνημεία (Εικ. 6). Ειδικότερα καθ' όσον άφορά τό Καθολικό τής Λαύρας, ό μέν Millet πιστεύει πως τό συζητούμενο καθολικό δέν είναι τό άρχικό που έχτισε ό Άθανάσιος, αλλά ένα δεύτερο και εύρύτερο που άρχισε ό όσιος περί τό τέλος τής ζωής του, ότι τό καθολικό τότό προ-

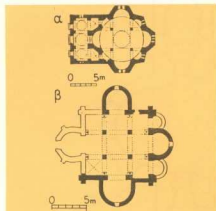
έρχεται από τόν τύπο τού ναού τής Κοιμήσεως τής Νικαίας (Εικ. 7) και ότι αποτελεί τόν τελευταίο κρίκο που συνδέει τήν τρούλλαία βασιλική με τόν τύπο τού έγγεγραμμένου σταυρού. Ο Strzygowski άφ' έτέρου δέν αναλύει ειδικότερα τό Καθολικό τής Λαύρας, άπλώς ύποστηρίζει πως ή χρήση πεσσών τό πλησιάζει προς τά Γεωργιανά πρότυπα. Μπορούμε λοιπόν να συνοψίσουμε πως οι δύο κυριότερες θεωρίες βλέπουν τό θέμα τού Άγιορείτικου καθολικού γενικά ως έξης:

α) ή πρώτη αναγνωρίζει έναν βασικό τύπο, τόν τύπο τού έγγεγραμμένου τετρακονίου σταυροειδούς ναού, εμπλουτισμένο με τίσ άμίδες τών χορών, για λόγους λειτουργικούς, με νάρθηκες και πλάγια παρεκκλήσια.

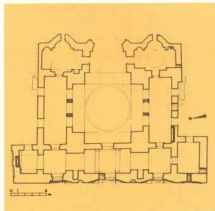
β) ή δεύτερη αναγνωρίζει μία τυπολογία τρικόγχου ναού, με προέλευση παραδόσεις παλαιοχριστιανικές, άρμενικές ή γεωργιανές. Πρέπει να ύπογραμμίσουμε πάντως, πως οι μελετητές και τών δύο ομάδων ξεκινούν από τήν πεποιθησι

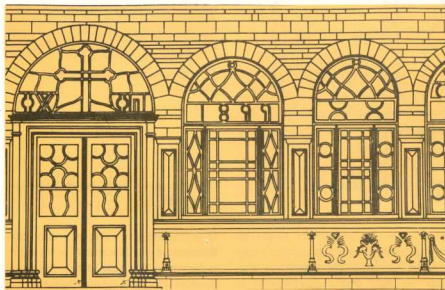
Εικ. 5. Κάτοψη του ναού του Bagaran, Ἀρμενία, (631).

Εικ. 6. Κάτοψη Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Ἀθήνα (περίπου 1020) καὶ τοῦ ὁρατορίου στὸ Germigny - des - Près (806), ὅπου ἡ δυτικὴ κόγχη ἔχει ἀντικατασταθῆ με ὄρθογωνικὸ νάρθηκα.

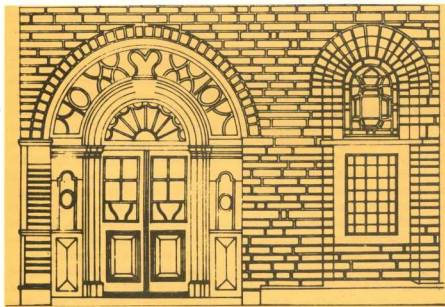

Εικ. 7. Κάτοψη τοῦ καταδοπισμένου σήμερον τῆς Κοιμησῆς στὴν Νίκαια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (πρῶμος ἄος. α.).

Εικ. 8. Τμήμα τῆς δυτικῆς ὄψης τοῦ Καθολικοῦ τῆς Λαύρας, ὅπου φαίνεται ἡ χρονολογία 1899, διαμορφωμένη με τὰ καίτια τῶν παραθύρων.

Εικ. 9. Τμήμα τῆς νότιας ὄψης τοῦ παρεκκλήσιου τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ὅπου φαίνεται ἡ διαμόρφωση τοῦ 1899.

πῶς οἱ πλάγιες ἀψίδες τῶν χορῶν ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέλος τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου, δίνοντας στὸν τύπο αὐτὸ τὴν βούληση τρικόγχου ἢ τρι-ἀψιδωτοῦ ἢ τριφύλλου ναοῦ. Ἐπίσης ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἀναφέρουμε πῶς οἱ περισσότεροι θεωροῦν τοὺς νάρθηκες καὶ τὰ παρεκκλήσια ὡς ἀρχικὰ στοιχεῖα τῆς σύνθεσης, ἐν μερικῶι πιθανολογοῦν πῶς τὰ παρεκκλήσια ἔχουν προστεθεῖ ἀργότερα.

Ἐὰς προσπαθήσωμε τώρα νὰ δοῦμε μήπως μπορούμε νὰ βοηθηθοῦμε γιὰ τὴν ἀνίχνευση τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος τοῦ Καθολικοῦ τῆς Λαύρας ἀπὸ λεπτομερεῖς ἀποτυπώσεις καὶ ἀπὸ ἐπιτόπου δεδομένα καὶ παρατηρήσεις. Θὰ ἦταν μάλιστα φρόνιμο νὰ προχωρήσωμε ἀπὸ τὴν τελευταία φάση πρὸς τὶς προγενέστερες, ὥστε νὰ ἐξεσκεπάσωμε τὴν ἱστορία, φύλλο πρὸς φύλλο.

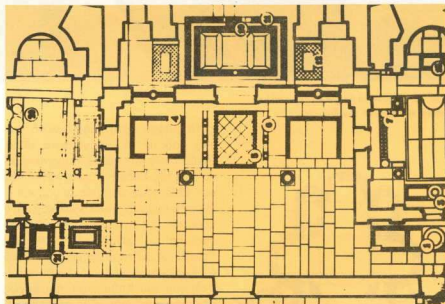
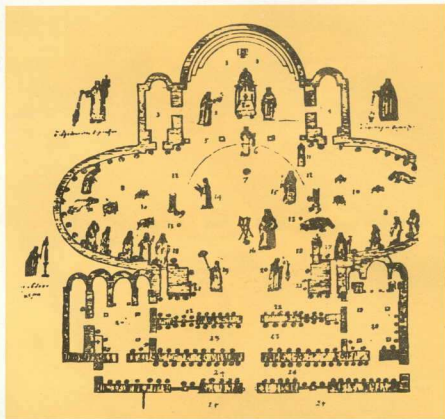
1. Ἡ τελευταία ἐπέμβαση στὸ Καθολικὸ ἐγένετο τὸ 1899 ὅταν προστέθηκαν τὰ χρονολογημένα παράθυρα στὸν ἐξωνάρθηκα (Εἰκ. 8) καὶ ὅταν διαμορφώθηκαν οἱ τρεῖς εἰσοδοὶ τοῦ ἴδιου ἐξωνάρθηκα (Εἰκ. 3) — ἡ κεντρικὴ, ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια — σὲ νεοαναγεννησιακὸ ρυθμὸ, μαζί με τὰ τμήματα τῶν ἐξωτερικῶν ὀψεων τῶν παρεκκλησίων, δηλαδὴ τῆς βόρειας ὀψης τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων καὶ τῆς νότιας ὀψης τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Εἰκ. 9). Πρὶν ἀπ' αὐτὸ ὁ ἐξωνάρθηξ θὰ ἦταν ἀνοιχτός, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ μιά παλιὰ χαλκογραφία⁵ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός πῶς ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 1852 γενοκαλύπτεται ἀ-

πό τις κάσες των νέων κουφωμάτων.

2. Η άμεσος προηγούμενη φάση είναι η σημαντική αλλαγή που επέφερε στο σχέδιο του καθολικού η μετατροπή των δύο παλαιότερων ναρθηκών σε μία ευρύχωρη λιτή, με νέα εξαμερή θολοδομία, που στηρίζεται στους περιβάλλοντες τοίχους και στις νέες δύο μεσαίες κολώνες (Σχ. 3).

3. Η ακόμη προηγούμενη φάση είναι αυτή που αποτύπωσε στο χαριτωμένο σχέδιό του ο Κιωβίτης καλόγερος Vasilij Grigorovič Barskij⁶ τό 1744. (Εικ. 10). Το σχέδιο αυτό αποτελεί ένα τεκμήριο εξαιρετικά χρήσιμο και, στις περισσότερες λεπτομέρειές του, αξιόπιστο. Σημεία που του έχουν διαφύγει είναι τα εξής (Σύγκριση Εικ. 3 και 10): α. οι άψιδες του ιερού, που τις έχει σχεδιάσει ημικυκλικές, ενώ είναι πολυγωνικές, β. οι άψιδες των παραβημάτων των παρεκκλησίων αυτών, γ. η θέση του ενδιάμεσου τοίχου μεταξύ των δύο ναρθηκών, που κατά την γνώμη μας είναι λανθασμένη, όπως θα αποδείξουμε στην συνέχεια, δ. η διαφέρουσα είναι η προσθήκη ενός ακόμη παρεκκλησίου βόρεια εκείνου των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων. Άσφαλώς πρόκειται για τό παρεκκλήσιο της Θεοτόκου, που αναφέρει ο Τριγώνης τό 1772.⁷ Τήν σωστή θέση του ενδιάμεσου τοίχου μεταξύ των εσωτερικών ναρθηκών, όπως και τήν θέση του παλαιού δυτικού τοίχου, μάς τήν δείχνει η λεπτομερής αποτύπωση του μαρμαρινού δαπέδου. (Εικ. 11).

Στό παρατιθέμενο σχέδιο (Εικ. 12), εφαρμόζομε τις πληροφορίες τής αποτυπώσεως τής δαπεδόστρωσης. Ό μεσαίος τοίχος βρισκόταν ανατολικότερα από ότι έδειχνε ο Barskij που τόν θεωρούσε προέκταση των δυτικών τοίχων των δύο ναΐσκων. Έπίσης ο δυτικός τοίχος του δεύτερου ναρθηκα, ήταν ανατολικότερα από τόν σημερινό. Αυτό αποδεικνύεται από τήν παλαιά δαπεδόστρωση, που δέν καλύπτει όλον τόν χώρο του ναρθηκα από τό υπερβολικό πάχος του δυτικού τοίχου και από τήν εξαφάνιση των δυτικών παραστάδων στους ναρθηκας των παρεκκλησίων. Άκό-

Εικ. 10. Κάτοψη του Καθολικού, σχέδιο του Vasilij Grigorovic Barskij, 1744.

Εικ. 11. Λεπτομερής αποτυπωμένο μαρμάρινο δάπεδο στην περιοχή της Λιτής και των Παρεκκλησίων.

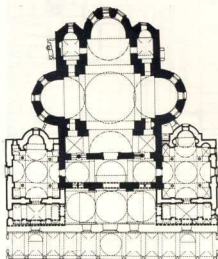
μη από τήν θολοδομία των ναρθηκών που πρέπει να είναι του 19ου αιώνα.

4. Όρισμένες αλλαγές, επίσης σημαντικές πρέπει να συνέβησαν σε μία εποχή προγενέστερη τής επίσκεψης του Barskij, στά 1744. Η εποχή αυτή ίσως να είναι ή τρίτη και τέταρτη δεκαετία του 16ου αιώνα, και πιό

σθενά μεταξύ 1526 και 1535 ή ακόμη και μός αιώνας αργότερα. Ό Ίωάννης Κομνηνός στό Προσκυνητάριό του⁸ μάς περιγράφει ότι ο Αύθεντης Ούγγροβλαχίας «τήν Έκκλησίαν έσκεπασεν όλην με μολυβένιας πλάκες». Αναφέρει τήν ύπαρξη αφιερωτικής επιγραφής τήν όποία όμως δέν

Εικ. 13. Ἡ Μεγίστη Λαύρα ἰδωμένη ἀπὸ τὸ δῶμα τοῦ πύργου τοῦ Τσιμισκί.

Εικ. 12. Διαγραμματικὴ ἐπισημάνση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῶν παρεκκλησίων. Μὲ ἐπιγεγραμμένη γραμμὴ ἡ σημερινὴ κάτοψη τοῦ Καθολικοῦ, μὲ μαῦρο τὸ Καθολικὸ τοῦ 11ου αἰῶνα, μὲ περίγραμμα μαῦρο τὰ παρεκκλήσια.

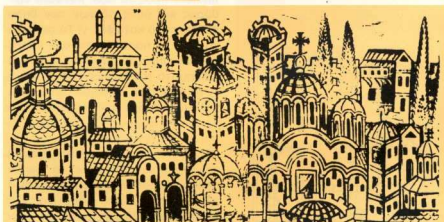
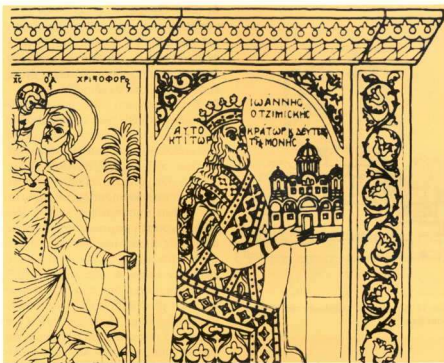
καταγράφει. Αὐτὴν μᾶς δίνει ὁ Βαρσκιῆ, μαζί μὲ τὴν χρονολογία 1526⁹. Ἀκόμη ἓνα σημεῖωμα δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Γεδεών¹⁰, μᾶς λέγει πῶς «τὸ 1526 ἐγίνε σεισμός μέγας καὶ ἐπεσεν ὁ κοιμητὲς τοῦ καθολικοῦ καὶ ὁ κοιμητὲς τῆς κοινῆς μεγάλης Τράπεζας» καὶ τὰ ξανάφτιαξε ὁ Σερρῶν Γεννάδιος. Ξέρομε ἀκόμα ὅτι τὸ 1535 ὁ Θεοφάνης ὁ Κρῆς τελείωσε τὴν ἰστόρηση τοῦ Καθολικοῦ, προφανῶς σὲ ἐπιφάνειες μιᾶς νέας στέρεως κατασκευῆς. Ἀκόμη ὁ Millet στὴν Συλλογὴ τῶν Ἐπιγραφῶν τῶν Ἐθνωσ¹¹ ὁμιλεῖ γιὰ ἓναν σεισμό τοῦ 1584, κατὰ τὸν ὁποῖο «ὅλη ἡ κόβα ἐσχίσθη καὶ οἱ δύο χοροί», ἐνῶ ἀλλοῦ ἀναφέρεται μᾶλλον ὁ ἴδιος σεισμός, ἀλλὰ τοποθετούμενος στὸ 1585, ὁ ὁποῖος «ἐχάλασεν τὸν τοῦρον τῆς ἱερᾶς Λαύρας». Στὸ ἴδιο Recueil, ἀρ. 341, πιθανολογεῖ ὁ Millet τὴν περίπτωση ὁ Πατριάρχης Ἀνθίμος, πού ἐμόνασε στὴν Λαύρα στὶς πρώτες δε-

κατιές τοῦ 17ου αἰῶνα, νὰ ἐξετέλεσε τίς ἐπιδιορθώσεις στὸν τροῦλλο, μετὰ τὸν σεισμό τοῦ 1584-5. Αὐτὸ πού πρέπει νὰ συγκρατήσωμε εἶναι πῶς στὴν δεκαετία τοῦ 1526-1535 καὶ πάλι μετὰ τὸ 1585, ἴσως τόσο ἀργά ὡς τὸ 1628, γίνονται σοβαρὲς ἐπεμβάσεις στὸ Καθολικὸ καὶ ἰδιαίτερα στὸν τροῦλλο.

Ἄν παρατηρήσωμε τὴν παρατιθέμενη ἀεροπορικὴ φωτογραφία τοῦ Καθολικοῦ (Εἰκ. 1), πού δείχνει βέβαια τὴν μετὰ τὸ 1814 κατάσταση, μὲ τὸν νέο τροῦλλο τῆς λιτῆς, κ.λπ. θὰ πρέπει νὰ σημειώσωμε πῶς κάποια σοβαρὴ ἐπέμβαση, ἴσως τὸ 1814, ἴσως τὸ 1628, ἴσως τόσο νωρὶς ὅσο τὸ 1526, ἔχει γίνε στὴν κάλυψη τοῦ καθολικοῦ πού ἔχει ἐξαφανίσει πολλά ἀπὸ τὰ ρυθμολογικὰ γνωρίσματα τῶν σταυροειδῶν ναῶν. Ἐτσι θὰ παρατηρήσωμε πῶς ἡ κάλυψη τοῦ ἐξωνάρθηκα, τῆς λιτῆς καὶ τῶν ναρθῶν, ἀκόμη καὶ τῶν δυτικῶν κεραιῶν

τών παρεκκλησιών οφείλονται στην επέμβαση του 1814. 'Αφ' ἑτέρου, ἡ ἐξοφάνιση τοῦ κύβου ἔδου θὰ στεκόταν ὁ κεντρικός τρούλλος καί ἡ ἐνιαία «ὀμαλοποίηση» τῆς μολυβένιας κάλυψης, ὅπως ἐπίσης μία ἀλλαγή, ἴσως τῶν ἀναλογίων τοῦ τρούλλου, καί ἡ κλίση τῶν ἠμικιόνων του, — ὡς εἶδος ἐξωτερικῶν ἀντιρριθῶν σέ ἕνα κύλινδρο πού τίς ἔχει ἀνάγκη — μαρτυρεῖ, κατά τήν γνώμη μου, μιά σοβαρή επέμβαση σ' αὐτές τίς περιόδους. Μάλιστα ἡ μέν κλίση τῶν ἠμικιονίσκων πρέπει νά δικαιολογεῖται μετά τούς σεισμούς, ἡ δέ ὑποτιθέμενη ἀνύψωση τῶν ἀναλογίων τοῦ τρούλλου, ἀν ποτέ ἔγινε αὐτό, θά οφείλεται, πιθανῶς, σέ μιά μολδαυική ἐπιρροή τοῦ 1526.

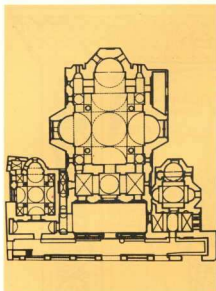
5. Γιά μιά ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου στήν μορφολογία τοῦ 16ου αἰ., πού θά ἦταν ἀναμφίβολως ἴδια μέ ἕκείνη τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ., θά μπορούσαμε νά χρησιμοποιήσωμε τρεῖς γνωστές ἀπεικονίσεις τοῦ Καθολικοῦ (Εἰκ. 14, 15, 16). Τίς δύο δίνει ἡ ζωγραφική μέσα στόν Ναό καί στήν Τράπεζα, ἡ μέν πρώτη τοῦ 1535, ἡ δέ ἄλλη λίγο νωρίτερα, ἀλλά πάντως μετά τό 1526. Μιά τρίτη ἀπεικόνιση προέρχεται ἀπό μιά χαλκογραφία τοῦ 1810,¹² πού ὁμοῦ πιστεύομε ὅτι ἀντιγράφει ἀρχαιότερα πρότυπα, σύγχρονα μέ τίς ἀπεικονίσεις τοῦ 16ου αἰῶνα. Θά παρατηρήσωμε πῶς στό κτίριο πού κρατάει ὁ Τζιμισῆς (Εἰκ. 14) φαίνεται καθαρά μεταξύ τῶν τρούλλων τῶν παρεκκλησιῶν ἕνας νάρθηκας τοῦ Καθολικοῦ μέ τρία ἀψιδώματα προσόψεως καί μιά πενταπλή τοξοστοιχία ἐνός ἐξωνάρθηκα πού καλύπτει ὅλο τό πλάτος καί τῶν τριῶν ναῶν. "Αν τώρα παρατηρήσωμε τήν ἀπεικόνιση μέσα στήν Τράπεζα (Εἰκ. 15), θά σημειώσωμε πῶς ὑπάρχει μιά ἐντονη προοπτικότητα, καί ὁ νάρθηκας τοῦ Καθολικοῦ προβάλλεται πάνω στούς τρούλλους τῶν παρεκκλησιῶν. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν ἀπεικόνιση τοῦ 1810 (Εἰκ. 16), ἔδου πιά μπορούμε νά συμπεράνωμε πῶς ἡ προβαλλόμενη προοπτικά πάνω στό παρεκκλησία τοξοστοιχία, βρίσκεται οὐσιαστικά μεταξύ τῶν δύο παρεκκλησιῶν καί στό πλάτος μόνο τοῦ καθολικοῦ. Ἡ λύση αὐτή εἶναι ἀκριβῶς αὐτή πού ὑπάρχει ἔως σήμερα ὀλοζώντανι στό Βατοπέ-

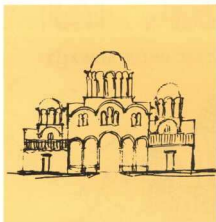
Εἰκ. 14. Γραμμική ἀπεικόνιση τοῦ τμήματος τῆς τοιχογραφίας τοῦ 1535 στό Καθολικό, ἔδου ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Τζιμισῆς κρατάει στή χεῖρα του τό Καθολικό, σάν δευτερός, μετά τόν Νικηφόρο Φωκά, κλητῶρ τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 15. Γραμμική ἀπεικόνιση τοῦ τμήματος τῆς τοιχογραφίας (1527; πρὶν ἀπό τό 1535) στήν Τράπεζα, ἔδου τό Καθολικό ἔχει σχεδιασθεῖ σάν φόντο στήν Κοίμησι τοῦ Ὁσίου Ἀθανασίου.

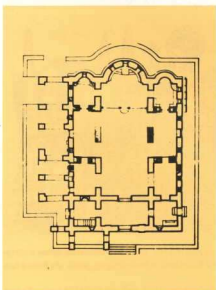
Εἰκ. 16. Κεντρικό τμήμα τῆς χαλκογραφίας τοῦ 1810, ἔδου ἀπεικονίζεται τό Καθολικό.

Εικ. 17. Κάτοψη του καθολικού της Μονής Βατοπέδου.

Εικ. 18. Σχηματική απλοποιημένη πρόσοψη του Καθολικού της Λαύρας κατά την περίοδο από τον 11ο έως τον 16ο αιώνα.

Εικ. 19. Κάτοψη της Βασιλικής του Πρωτάτου της Καρυές.

δι (Εικ. 17) (χωρίς φυσικά τόν εξω-νάρθηκα του, που αντιπροσωπεύει μία προσθήκη του 19ου αι.). Η μορφολογία λοιπόν της Λαύρας κατά τόν 16ο αι. θά μπορούσε νά είναι όπως εμφανίζεται στο σχέδιο (Εικ. 18).

6. Ένα σημαντικό θέμα, που έχει κατά καιρούς συζητηθεί, είναι ή ύπαρξη τών παρεκκλήσιων από κάθε μεριά του καθολικού και ή πιθανή συνύπαρξή τους στην αρχική σύνθεση ή όχι. Όπως και άλλοτε είχαμε αποδείξει,¹³ τά παρεκκλήσια έχουν προστεθεί σ' ένα προϋπάρχον κτίριο. Μία πρώτη γραπτή μαρτυρία προέρχεται από τους βίους του 'Αγίου 'Αθανασίου. Στόν μέν Βίο «Α»,¹⁴ γραμμένο κατά τόν Lemerle, γύρω στά 1010,¹⁵ τά παρεκκλήσια δέν αναφέρονται, ένών τόν Βίο «Β»¹⁶, που έχει πιθανόν συνταχθεί περί τό τέλος του 11ου αιώνα, τά παρεκκλήσια αναφέρονται σαφώς: «δομηθέντων και τρολλουσιδών δύο μικρών ναών έξ εκατέρων τών πλευρών αυτού συνημμένως έν τάξει ούκτριών». 'Υπάρχουν όμως και δομικές αποδείξεις γιά τό γεγονός πώς τά παρεκκλήσια έχουν προστεθεί μεταγενέστερα σ' ένα ήδη υπάρχον κτίριο (Εικ. 3) όπως: α) 'Αν και καί' άρχήν συμμετρικά ως προς τόν κατά μήκος άξονα του καθολικού δέν είναι ίσα μεταξύ τους, τό βόρειο είναι μικρότερο και σαφώς κοντότερο. β) Τά θυρώματα του έσωτερικού νάρθηκα του καθολικού, βόρειο και νότιο, που έπικοινωνούν μέ τά παρεκκλήσια είναι διαμορφωμένα ως έξωτερικά, μέ άνάγλυφα μαρμάρινα πλαίσια προς τά έξω, κατώφλι έξωθύρας και όπές άξόνων τών θυροφύλλων στό κατώφλι. γ) Τά ανοίγματα από τά παραβήματα τών παρεκκλησίων προς τά δυτικά γωνιαία διαμερίσματα του κυρίως ναού είναι έξετρυαία βεση. δ) Η πλησίαση τών ανατολικών άψίδων τών παρεκκλησίων προς τούς χορούς του καθολικού, είναι παραλόγως στενόχωρη.

7. 'Αν κατόπιν αυτής της έπιχειρηματολογίας καταργήσωμε τά παρεκκλήσια, δηλαδή δεχθούμε πώς δέν ύπήρχαν στό άρχικό Καθολικό, τότε τό τελευταίο θά μάς μείνει σάν ένας ναός μέ χορούς και νάρθηκα. Αιτήν τήν μορφή πρέπει νά δεχθούμε πώς είχε περίπου ο ναός τόν όποιο τελείωνε ο όσιος 'Αθανάσιος, όταν σκοτώθηκε «κατά τήν διέφυρση του ναού».

Όπως μάς λένε τά κείμενα, ο όσιος 'Αθανάσιος, που έπεσε από τήν σκαλωσιά καί σκοτώθηκε τό 1002, έργαζόταν «πρός τό εύρυχωρότερον τής κατασκευής...» και ο θάνατος του συνέβη «κατά τήν του ναού προσθήκη», όπως μάς λέει ο Βίος «Α», ένώ ο Βίος «Β» γράφει: «και ο ναός έπλάτυντο».

Τί ήταν λοιπόν αυτή ή «διαπλάτυνση» ή «ή του ναού προσθήκη»; Σέ μία μελέτη μου γιά τό Πρωτάτο¹⁷ αναλύεται τό γεγονός ότι μέ πρωτοβουλία του όσιου 'Αθανασίου και μέ χρήματα του Λέοντος, άδελφού του Νικηφόρου Φωκά, ο ναός του Πρωτάτου «μεγεθύνθη». 'Αποδείχθηκε λοιπόν (Εικ. 19) ότι ή μεγέθυνση συνίστατο στην άφαίρεση του μεσαίου πεσοού μιας άπλοϊκής έξλοστερης βασιλικής, ώστε νά δημιουργηθεί ένα εγκάρσιο κλίτος όπου οι δύο πλάγιες ύποδιαίρεσεις του, ή βόρεια και ή νότια, χρησιμοποιεσαν και χρησιμεύουν σάν χοροί, έστω και τετραγωνικοί, μέσα στό σώμα του ναού. 'Η παρτήρηση αυτή μέ είχε τότε έντυπωσάσει και μου έβαλε τήν ιδέα πώς κάτι τέτοιο μπορεί νά συνέβη και στην Λαύρα και τό ανέφερα ήδη στην μελέτη εκείνη.¹⁸

Μέ κάποια έντονη διερευνητική πίεση που είχε σχηματιστεί μέσα μου γύρω στό θέμα αυτό, άρχισα νά κοιτάζω τούς χορούς της Λαύρας μέ δυσιπιστία. 'Ετσι σε μία πρωινή λειτουργία, μέ έξαιρετο φώς από τά νότια παράθυρα του νότιου χορού, και καθώς χάζενα ύψηλά της θαυμάσιες τοιχογραφίες αυτού του χοροστασίου (Εικ. 20), δίκρινε τό μάτι μου ένα άνεπαίσθητο αλλά συνεχές ρήγμα που έγγραφόταν σε ένα κατακόρυφο κύκλο, σε μικρή άπόσταση από τό τόξο που ύποβασάζει τόν θρούλλο. Σέ κάθε άλλη περίπτωση, θα ύπέθετα πώς αυτό τό ρήγμα θά ήταν προϊόν κάποιας άτυχίας της κατασκευής, άποτέλεσμα κάποιοι σεισμού, όπου στην συναρμογή του τεταρτοκυκλίου του χορού στην εγκάρσια κεραία του ναού, κάποια ρηγμάτωση θα είχε επηρέψει στην ύγρασια νά εμφανισθεί ως τήν έσωτερική έπιφάνεια όπου οι τοιχογραφίες. Μέ τόν προεισασμό όμως που είχα σχηματίσει άρχισα νά έχω μία κρυφή πίστη πώς οι χοροί είχαν «προστεθεί» σε έναν κατακόρυ-

Εικ. 20. Ἡ τοιχογραφία στήν κόγχη τοῦ νοτίου χοροῦ, ὅπου φαίνεται τό ρήγμα σέ σχῆμα κατακόρυφου τμήματος κύκλου.

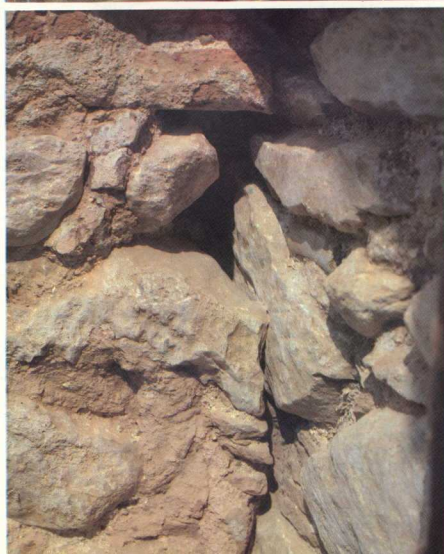
Εικ. 21. Ἀποκάλυψη τῶν σοβάδων στήν Ν.Α. ἀκμή τοῦ Νότιου Χοροῦ.

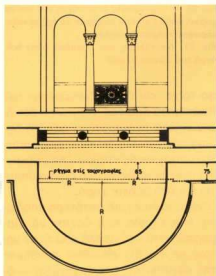
φο τοῖχο, καί ὅτι ἡ «διεύρυνση» τοῦ Καθολικοῦ ἀπό τόν Ἱαθανάσιο δέν ἦταν τίποτα περισσότερο παρά ἡ δημιουργία τῶν χορῶν «κατ' ἐπέκταση» τοῦ ὑπάρχοντος κτιρίου. Ἄς σημειωθεί πῶς ἀκριβῶς τό ἴδιο ρήγμα ὑπάρχει καί στό βόρειο χορό.

Ἐγύρεια ὁμως μιά ἀπτότερη ἀπόδειξη. Μία ἐλίπδα πού ἀρχισε νά διαμορφώνεται στό μυαλό μου ἦταν μήπως μέ τίς ὄχι ἰδεώδεις συνθήκες τῆς κατασκευῆς στό ἐργοτάξιο — ὅπως ἡ προχειρότητα στήν κατασκευή τῶν ἀψίδων — δέν κατεδάφισαν μέρος τοῦ κατακόρυφου τοῖχου ὥστε νά κάνουν ἓνα σωστό «δέσιμο» στίς παλιές πέτρες τοῦ τοῖχου μέ τίς νέες πέτρες τοῦ χοροῦ, ἀλλά ἀπλῶς «ἐκόλλησαν» τίς μέν ἐπί τῶν δε.

Σέ μιά ἐπίσκεψη στήν Λαύρα, συγχρόνως μέ τόν ἐφορο ἀρχαιοτήτων κ. Νικονάνο, τόν ὁποῖο εὐχαριστῶ ἀκόμη μιά φορά καί ἀπό αὐτήν τήν θέση, τόν παρεκάλεσα, ἀν μπορούσαμε, μέ τήν κάλυψη πού προσφέρει τό γόητρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, νά κάνουμε μιά μικρή ἐπέμβαση καί νά ἐξύσωμε λίγο τόν σοβά. Ὑπέδειξε τήν συναρμογή τῆς ἀνατολικῆς κατακόρυφης ἀκμῆς τοῦ νότιου χοροῦ πρὸς τόν νότιο τοῖχο, ὅπου ἀπογυμνώθηκαν οἱ τοιχοποιίες ἀπό τοῦς σοβάδες σέ μιά ἀκμή ὕψους περίπου 60 κ. Πραγματικά, ἡ ὑπόθεση πού εἶχα κάνει ἀποδείχθηκε σωστή. Ὅπως ἐμφαίνεται στήν (Εἰκ. 21), οἱ δύο τοιχοποιίες εἶναι ἀνεξάρτητες καί ἀσυνδέτες. Ἄς σημειωθεί ἀκόμη πῶς οἱ τοιχοποιίες αὐτές εἶναι ἀπό ἀπλή ἀργολιθοδομή, χαρακτηριστικό τῶν κτιρίων πρὶν ἀπό τόν 11ο αἰώνα.

Μιά ἀκριβῆς μέτρηση τῶν δεδομένων, δηλαδή τῶν λιθοδομῶν ἀφ' ἑνός καί ἀφ' ἑτέρου τοῦ ρήγματος στήν τοιχογραφία, μᾶς ἔδωσε τά ἔξῃ στοιχεῖα (Εἰκ. 22): ὅτι μέσα στήν εὐθύγραμμη τοιχοποιία τοῦ τοῖχου πρέπει νά ὑπάρχει ἓνα δόντι, μιά ὑποχώρηση, πού ἰδωμένη στό σύνολό της θά ἀποτελοῦσε ἓνα ἀψιδωτό πλαίσιο. Αὐτό ὁμως σημαίνει πῶς ὁ Ἱαθανάσιος δέν γκρέμισε τοῖχο γιά νά δημιουργήσει τοῦς χορούς, ἀλλ'

Εικ. 22. Σχηματική κάτοψη και όψη της προ-βόχουσας κατάστασης στο νότιο τμήμα του εγκάρσιου κλίτους του ναού και της προσκόλλησης του ημικυκλικού χορού.

άπλως αφήρεσε κάποιο, ίσως κινο-στήρικτο, διάφραγμα μιάς κλασσικής Κωνσταντινουπολίτικης ἐκκλησίας (Εικ. 23), αφήνοντας ανέφαρτο τό τόξο κάτω από την εγκάρσια κεραία. Μάλιστα οι χοροί της Λαύρας είναι βαθείς (Εικ. 22), άκριβώς γιατί σ' αυτή τό προϋπάρχον πάχος του κατακόρυφου τόξου ήρθε νά προστεθεί επί πλέον ένα ημικύκλιο, τό ημικύκλιο του χορού, γεγονός που είναι σύννομο με τούς κανόνες της τέχνης, από κατασκευαστική άποψη.

8. Το συμπέρασμα λοιπόν από την άνακάλυψη της προσκόλλησης των χορών σε ένα προϋπάρχον κτίριο άποδεικνύει, έλπίζω, ότι:

α) Τό αρχικό σχέδιο της Λαύρας δέν υπήρξε τρίκογχο ή τριαψιδιωτό ή τρίφυλλο.

β) Ή καρδιά του σημερινού κτιρίου ανήκει στην περίοδο τού 'Αθανασίου καί δέν άποτελεί προϊόν εκ νέου άνοικοδόμησης.

γ) Ό όσιος 'Αθανάσιος έφαρμόζοντας την κτιριολογική λύση των χορών σε προϋπάρχοντα κτίρια χωρίς χορούς, πρώτα στο πρωτόκο κατά τρόπο άφαιρετικό καί μετά στην Λαύρα κατά τρόπο προσθετικό, άποδεικνύεται άλλη μιά φορά μέγας. Στά πολλά του προτερήματα άναγνωρίζουμε καί μιά ιδιοφυία στην διαμόρφωση τού χώρου.

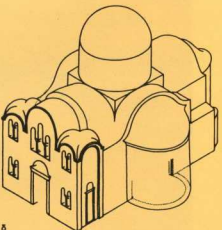
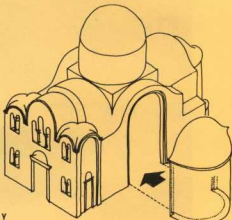
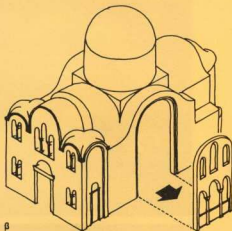
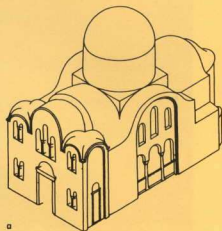
δ) 'Ας έπισημάνουμε Ένα πρώτο γεγονός: ότι ο όσιος 'Αθανάσιος έ-έφαρμωσε την λύση των όρθογωνικών

Εικ. 23. Σχηματική παράσταση των αρχικών φάσεων τού Καθολικού: α) τού Καθολικού όπως τό έχτισε ο 'Αθανάσιος τό 963, με πιθανό τρίλοβο διάφραγμα στην κατάληξη τού εγκάρσιου κλίτους, β) άπομάκρυνση λίγο πριν από τό έτος 1002 τού πιθανού τρίλοβου διαφράγματος, γ) προσκόλληση τού νότιου χορού στην νότια κατάληξη τού εγκάρσιου κλίτους, δ) τού καθολικού με χορούς καί χωρίς τό παρεκκλήσιό όπως θά ήταν κατά τό μέγιστο μέρος τού 11ου αι. (1002-τέλος τού 11ου αι.).

χορών, που δέν συναντώνται άλλο, στο Πρωτόκο. Αυτό πρέπει νά συνέβη περί τό 965, όπως συγκλίνουν όλοι οι ειδικοί νά πιστευούν¹⁹, δηλαδή άφού είχε άρχίσει νά εφαρμόζει, τό 963, τό άνευ χορών σχέδιο τού δικού του καθολικού. Ένα δεύτερο γεγονός: ότι επανέρχεται σ' αυτήν την ίδια των χορών μετά 37 χρόνια με την διεύρυνση τού Καθολικού της Λαύρας. Νομίζω ότι πρέπει τά δύο αυτά γεγονότα νά ιδωθούν μαζί καί νά έρμηνευθούν σάν μιά άπόδειξη πώς ο όσιος 'Αθανάσιος δέν μετέφερε — για την άνέγερση τού Καθολικού της Λαύρας, άλλα καί γενικά για την τυπολογία των ναών «μετά χορών» — μιά ήδη ύπάρχουσα στην Πόλη ή στην 'Ανατολή σύγχρονη λύση, που όμως κανένα ύπάρχον βιβλιογραφικό στοιχείο δέν μπορεί ακόμα νά μάς έπισημάνει. Μάλλον πρέπει νά δεχθούμε ότι ο ίδιος «έφευρε» ή έστω «εξα-έφευρε» την κτιριολογική λύση των χορών για τίς άνάγκες της σωστής καί μεγαλοπρεπούς τελέσεως της λειτουργίας, μέσα στον κύριο ναό τού μοναστηριού, που με την μελετημένη όργάνωση τού όσιου 'Αθανασίου, θά διέθετε γυμνασμένους καί πολυπληθείς «χορούς» ψαλτών.

Σημειώσεις

1. A. CHOISY, L' Art de bâtir chez les Byzantins, Paris, 1833, σ. 130, οχ. 154, 155. H. BROCKHAUS, Die Kunst in der Athos Klöstern, Leipzig, 1891, σ. 15. N. P. KONDAKOV, Pamjatniki christianskago iskustva na Afonje, Πετρούπολις, 1902, σ. 26-31. J. STRZYGOWSKI, Kleinasiens, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig, 1903, σ. 148, 234. J. STRZYGOWSKI, Orient oder Rom, Leipzig, 1901, σ. 9-10. J. STRZYGOWSKI, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, passim. G. MILLET, Recherches au Mont Athos, II, Age et structure du catholicon de Lavra, BCH, I, XXIX, 1905, σσ. 72-98. C. DIEHL, Manuel d' Art Byzantin, Paris, 1910, σσ. 434, 435. G. BALS, Notitia despre Architectura Sfântului Munte Bulletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucuresti, 1913. 'Ανάτμο με νέα άριθμηση σε λίδων. O. WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst, Leipzig, 1914, στην σειρά

- Handbuch der Kunstwissenschaft, σ. 471-472.
 K. A. ROMSTORFER, Die Architektur auf der Athoshalbinsel, Zeitschrift für Geschichte der Architektur, VII, 1914-19, σσ. 26-57. Περί καθολικών, σσ. 33-37. F.W. HASLÜCK, Athos and its Monasteries, London 1924, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, Αθήνα 1942, σ. 458. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Άμμα Αρχιτεκτονική, Μ.Ε.Ε. Τομ. Ε, 'Η επί της "Θέρους μόνῆς Ἀντινίσσης, Ε.Ε.Β.Σ. (έτος Ζ) 1930, σ. 369 κ.έ. F. DÖLGER, E. WEIGAND, A. DEINDL, Monchland Athos, 1943, σ. 23 κ.έ. Π. ΜΥΛΩΝΑΣ, 'Η Ἀρχιτεκτονική τοῦ Ἁγίου Ὀρους, Νέα Ἔστια (1963), τεύχ. 875, σ. 199 β. R. KRAUTHEIMER, Early Christian and Byzantine Architecture 1965, σ. 271. CH. DELVOYE, L' Art Byzantin, 1967, σ. 209 και σχήμα 28. J. LAFONTAINE - DOSOGNE, Byzanz und der christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte, τόμ. 3, Βερολίνο, 1968, σ. 95. Μ. CHATZIDAKIS, Architektur, στὸ Byzanz und der Christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte, τόμ. 3, Βερολίνο 1968 σσ. 211-231, περὶ Λαύρας, σ. 224. C. MANGO, Architettura Bizantina, Milano, 1974, Byzantine Architecture, 1975, σ. 216.
 2. G. MILLET, *ibid.* ὡς ὕψος. 1.
 3. J. STRZYGÓWSKI, *ibid.* ὡς ὕψος. 1.
 4. J. STRZYGÓWSKI, Die Baukunst der Armenier und Europa, σ. 866, σχήμα 818.
 5. Π. ΜΥΛΩΝΑΣ, 'Ο Ἄθως καὶ τὰ Μοναστηριακά του Ἰδρύματα μετ' ἀπὸ παλιές χαλκογραφίες καὶ ἔργα τέχνης, Ἀθήνα: 1963, σ. 69, εικ. 22.
 6. Stranstvoivanija, V.G. BARSKAGO po svjatym mjestam Vostoka, Πετρούπολις 1887, τομ. 3.
 7. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΟΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΛΑΥΡΑΣ, ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΤΩ ΑΘΩ, συντεθέν μεν παρά ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΥΔΩΝΙΕΩΣ, του εκ χωρας Χανίων, του Τριγώνη, του καὶ τῆς αὐτῆς Μονῆς Ἰκευοφύλακος, Ὑποῦσι δὲ τὸ πρῶτον εκδοθέν, ἐπιμελεία καὶ διαπάνη τοῦ Πανοσιωτάτου Κυρίου ΣΕΡΓΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, Βενετία 1772.
 8. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ, ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΤΟΥ ΑΘΩΝΟΣ, Snagov, 1701
 9. BARSKIJ, τόμ. 3, σ. 10.
 10. ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ, Ἐκκλησιαστική Ἀληθεία, 1902.
 11. G. MILLET, J. PARGOIRE, L. PETIT, Recueil des Inscriptions Chrétiennes de l' Athos, 1904, No 341, 388.
 12. Π. ΜΥΛΩΝΑΣ, Χαλκογραφίες, *ibid.* σ. 54-55, εικ. 15.
 13. P. MYLONAS, Le plan initial du Catholicon de Lavra. Symposium de l' Association Internationale d' Etudes du Sud-Est Européen, Suceáva (Roumanie), Ιούλιος 1975, ἀδημοσίευτη εργασία.
 14. I. POMJALOVSKIJ, Zitie prepodobnago Afanasija Atonskogo, Πετρούπολις 1895.
 15. P. LEMERLE, La vie ancienne de saint Athanase l' Athonite, composée au début du XIIe siècle par Athanase de Lavra, Le Millénaire du Mont Athos, Etudes et Mélanges, τομ. 1, 1963, σ. 97.
 16. L. PETIT, Vie de Saint Athanase l' Athonite, Analecta Bollandiana, 25, 1906.
 17. P. MYLONAS, Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos, Cahiers Archéologiques, 28, 1979, σ. 143-160.
 18. *ibid.*, σ. 150, 160.
 19. *ibid.*, σ. 150.

The initial plan of the Catholicon of Megisti Lavra, mount Athos; revision of certain theories concerning the origin of the type

Megisti Lavra (Fig. 1) the oldest and largest monastery on the Holy Mountain of Athos, was founded in 963 A.D., by St. Athanasios, called since the Athonite. It is certain that some buildings of the compound as e.g. the *Catholicon* (main church) (Fig. 2), go back to this early period. The *Catholicon*, (Fig. 3) whose main features consist of a central core of the cross-in-square type, enriched by side-apses, double narthexes and side-chapels, is considered to have served as the model of the churches of Athos, in general, as well as of many more in Greece and the Balkans. The *Catholicon* of Megisti Lavra, together with the other catholica form a special type of church, whose main characteristic is the existence of the side-apses, serving as special stands for choruses of chanters, whence their name of *choroi* or *chorostasia*.

This type of church with side-apses, known as *athonite* provoked diverging theories concerning its origin. Some scholars consider this type as being an enrichment of the cross-in square, for liturgical needs, while others believe it to be a triconch or tri-absidal type, stemming from Georgia or Armenia (Fig. 5). Side-apses, though, were always considered to belong to the initial Lavra *Catholicon* have been added to an already existing building (Fig. 20, 21). This fact matches information given in contemporary texts. The *Vita* of St. Athanasios, believed to have been written about 1010 A.D., states that the latter was killed by accident, when he fell from the scaffolding, while "enlarging" the church. Further research has also proved that the side-chapels and outer-narthexes are also later additions (Fig. 12). Thus, if the present complex is stripped of its extensions, what remains must be the initial Athanasian building. This rather simple church belonged in a way to the cross-type and was derived, most probably, from Constantinople. The addition, during a second stage, of the side-apses was the result of functional needs. Thus, it may be concluded that the *athonite* type of church was not imported but was born and did evolve on the Mountain.

Οι φωτογραφίες είναι του συγγραφέα.